

Wstęp

Zaproponowana rozprawa jest próbą stworzenia polskojęzycznej monografii naukowej dotyczącej zaangażowania duchowieństwa unickiego w ruch narodowy Rusinów galicyjskich. Choć obecność Kościoła greckokatolickiego zaznacza się niemalże na wszystkich poziomach życia społecznego i kulturalnego Rusinów, a każde opracowanie podnoszące kwestię narodowościową XIX-wiecznej Galicji musi odwoływać się do problematyki wyznaniowej, zagadnienia religijne są jednak traktowane w takich opracowaniach fragmentarycznie.

Punktem wyjścia a zarazem osią centralną niniejszej pracy jest Cerkiew greckokatolicka, która może posłużyć jako modelowy przykład silnego związku istniejącego między religią a kształtującą się nowoczesną wspólnotą narodową. Co najmniej do końca I wojny światowej duchowieństwo unickie, początkowo jako jedyna warstwa intelektualna społeczności ruskiej w Galicji, balansowało między odmiennymi ideologiami politycznymi, szczególnie zaś pomiędzy rusofilizmem/moskwofilizmem a ideą ukrajinofilską. Właśnie z tego względu podjęty temat jest nie tylko wysoce interesujący, ale także dosyć skomplikowany, jeśli dodatkowo uwzględnić inne opcje, takie jak austrosławizm czy polonofilstwo.

Obiektem zainteresowania autorki nie jest Kościół w jego wymiarze instytucjonalnym, a celem jej nie jest opracowanie całościowej historii Kościoła greckokatolickiego. Zdecydowany nacisk kładzie ona na interakcje między Kościołem a społeczeństwem, które w XIX wieku włączało się/włączane było w proces unarodowienia. W przypadku jednak, kiedy wydarzenia polityczno-religijne w istotny sposób zmieniały dalsze losy Kościoła i społeczeństwa ruskiego, autorka poświęcała im więcej uwagi, odwołując się także do tzw. *Hochpolitik* (np. problem konwersji w Hniličkach).

Ruch narodowy Rusinów w Galicji został ostatecznie zdominowany przez dwa przeciwstawne koncepty ideologiczne: nurt ukrajinofilski oraz opcję rusofilską/moskwofilską. Obie orientacje polityczne czerpały ze skarbnicy tradycji religijnej: w tym kontekście pojawi się

wręcz sprzężenie zwrotne pomiędzy religią a polityką i dążeniami narodowościowymi, ponieważ te dwie sfery rzeczywistości społecznej – narodowościowa oraz religijna – były ze sobą mocno powiązane, a obszary ich aktywności nakładały się do tego stopnia, iż powstaje pytanie, czy w przypadku analizy rozwoju narodowego Rusinów galicyjskich możliwe jest jasne i klarowne rozgraniczenie obu tych zjawisk. Czy możliwe jest wyodrębnienie sfery religijnej z całokształtu zjawisk polityczno-ideologicznych oraz gdzie przebiega granica pomiędzy nimi? Czy z religii płyną początkowe impulsy motywujące do aktywności na rzecz rozwoju kultury i narodu, ponieważ rzeczywistość religijna jest bardziej zrozumiała dla XIX-wiecznego społeczeństwa? Czy wraz z polaryzacją życia narodowego Rusinów ulegają transformacji i sprzężeniu z ideologią oraz polityką elementy religijne, stając się wyrazistym symbolem i sztandarem przynależności etnicznej? I dalej: w jaki sposób religia i Kościół greckokatolicki wpływały na tworzenie granic etnicznych w Galicji oraz czy w ramach stereotypowych kwalifikacji narodowo-religijnych – grekokatolik-ukrainofil lub prawosławny-rusofil/moskwofil – można znaleźć wyraźną granicę pomiędzy tożsamością narodową a religijną, a jeśli tak, to jak ją wyznaczyć?

W kompozycji pracy dominują dwa bazowe ujęcia tematu: 1) koncentracja na koncepcjach podstawowych nurtów ideologicznych Rusinów: rusofilizm/moskwofilizm *contra* ukrainofilizm oraz czynny udział w procesie nacjonalizacji nie tylko duchowieństwa, ale także takich elementów, jak tradycja religijna, symbole liturgiczne, język sakralny w debacie narodowościowej oraz 2) zarys społecznej, umotywowanej tradycją, obecności Kościoła greckokatolickiego w życiu Rusinów, jego praca na rzecz podniesienia poziomu moralnego, etycznego oraz ekonomicznego ludu wiejskiego, a także zderzenie z nowocześniejszymi nurtami XIX wieku: socjalizmem i radykalizmem. Punktem centralnym obu ujęć są – z jednej strony – relacje wewnątrzgrupowe pomiędzy rusofilami/moskwofilami a ukrainofilami, z drugiej zaś, interakcje na linii greckokatolicy Rusini – łańciscy Polacy oraz marginalnie unicy Rusini – judaistyczni Żydzi, które stanowiły najistotniejszy element rzeczywistości społecznej (kulturowo-polityczno-narodowej) Rusinów galicyjskich w XIX wieku. Autorka poświęciła stosunkowo wiele uwagi zagadnieniom konwersji na prawosławie, ponieważ w ich kontekście ujawniały się najdobitniej wielowątkowe współzależności pomiędzy świadomością religijną a narodową Rusinów galicyjskich. Jest rzeczą oczywistą, że wszystkie wymienione wyżej relacje nie odbywały się w międzynarodowej próżni politycznej, w związku z czym musiały one zostać umieszczone w kontekście stosunków zachodzących pomiędzy Austrią, Rosją a Watykanem.

Rozprawa składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy z nich stanowi wprowadzenie do zagadnienia poruszanego w pracy i obejmuje problem stanu badań i metodologii, dostarcza podstawowych informacji na temat Galicji, kładąc szczególny nacisk na struktury kościelno-religijne, a także porusza wybrane zagadnienia ruskiego ruchu narodowego lat 1848–1867, z uwzględnieniem problemu formowania się nowoczesnej wspólnoty narodowej Rusinów w Galicji. Rozdział zamyka analiza genezy i ewolucji dwóch paradygmatów identyfikacyjnych mających zdominować życie publiczne Rusinów galicyjskich w XIX wieku: rusofilizmu/moskwofilizmu nawiązującego do tradycji prawosławnej i ukrajinofilizmu odwołującego się do katolicyzmu.

Drugi rozdział *W poszukiwaniu korzeni* porusza problematykę wynikającą z powyższej dychotomii (rusofilizm/moskwofilizm – ukrajinofilizm) będącej źródłem całego szeregu elementów kulturowych czerpiących z tradycji religijnej (prawosławnej i katolickiej), które posłużyły do wytyczenia granic zarówno wewnątrzgrupowych (rusofile/moskwofile-ukrajinofile), jak i zewnętrznych (grekokatolicy Rusini – rzymskokatolicy Polacy). Wśród najważniejszych zagadnień znalazła się tu debata dotycząca problemu oczyszczenia obrządku Kościoła unickiego z naleciałości łacińskich oraz kreowanie własnego krajobrazu kulturowego, jako dążenie do umocnienia odrębności wobec łacińskich Polaków, oraz zagadnienie kodyfikacji języka (sakralny język cerkiewnosłowiański *versus* etymologiczny język ludu). W tej części poruszona została także problematyka eparchii chełmskiej jako umotywowanej politycznie antytezy rzeczywistości galicyjskiej. Wątek diecezji chełmskiej jest swego rodzaju dygresją do głównego tematu, a nie wątkiem przewodnim rozważań. Z tego powodu autorka nie zagłębia się w zagadnienie, a problem wspomnianej diecezji porusza na tyle, aby wskazać jedynie pewne odmienności w kształtowaniu się poczucia tożsamości narodowej wśród grekokatolickich Rusinów galicyjskich oraz grekokatolickich Rusinów zamieszkujących zabór rosyjski, które wynikały z różnic społeczno-polityczno-narodowych¹. Należy podkreślić, że przy tak wysokim poziomie skomplikowania podejmowanego tematu nie sposób odnieść się w szerszy i rzetelny sposób do podobnych procesów nacjonalizacji przebiegających na innych ziemiach ukraińskich. Zadanie tego typu powinno zostać zarezerwowane dla historyków pracujących w ramach projektów (najlepiej międzynarodowych) o charakterze porównawczym.

¹ Do pogłębionych badań nad zagadnieniami religijnymi na Chełmszczyźnie niezwykle użyteczne są materiały archiwalne znajdujące się w Archiwum Państwowym w Lublinie, zespół: Chełmski Konsystorz Grekokatolicki.

Trzeci rozdział *Konwersja w Hniličkach jako punkt zwrotny w historii Rusinów galicyjskich* porusza problem przejścia na prawosławie unickiej wspólnoty parafialnej w Hniličkach Małych (1882), która okazała się nie tylko punktem zwrotnym w historii Cerkwi greckokatolickiej w Galicji, ale także skutek przeciwdziałania administracyjnego doprowadziła do przełamania dominacji rusofilów, osłabionych po pierwszym lwowskim procesie o zdradę stanu. W wyniku napiętnowania stronnictwa rusofilskiego, w Kościele greckokatolickim umocnił się nurt zorientowany na Rzym, a w życiu politycznym dominację przejęło skrzydło ukrajinofilskie dryfujące ostatecznie coraz mocniej w kierunku zacieśniania współpracy z Cerkwią.

Czwarty rozdział *Powrót rusofilów na scenę polityczną Galicji* poświęcony jest kwestii odbudowywania wpływów tego stronnictwa na życie społeczno-polityczne Galicji na początku XX wieku. Zostały tu omówione przyczyny ponownego wzmocnienia się rusofilów, a następnie przesłanki licznych konwersji w Galicji ze szczególnym uwzględnieniem Łemkowszczyzny.

W piątym rozdziale *Akcja antyrusofiliska* ważne miejsce zajęła analiza metod administracyjnego zwalczania sympatii prorosyjskich i prawosławnych oraz przebieg II procesu rusofilów (1914). Ostatnim zagadnieniem piątego rozdziału jest kwestia znaczenia wybuchu I wojny światowej dla przemian religijnych wśród Rusinów galicyjskich, którzy po licznych represjach rezygnują z opcji rusofilskiej i ostatecznie opowiadają się po stronie nurtu ukrajinofilskiego (oprócz Łemkowszczyzny, gdzie w latach 30-ych XIX wieku nastąpi nowa fala konwersji).

Szósty i zarazem ostatni rozdział poświęcony został, z jednej strony, pozycji duchowieństwa greckokatolickiego wobec szeroko rozumianego procesu modernizacji, w który wpisuje się konieczność interpretacji oraz ustosunkowania się do powstającego właśnie narodu, jak również problematyka zaangażowania Cerkwi unickiej w pracę na rzecz podniesienia poziomu moralnego i ekonomicznego ludu ruskiego. Z drugiej zaś, analiza transformacji wewnętrznej oraz stosunku duchowieństwa greckokatolickiego do XIX-wiecznego procesu sekularyzacji przy uwzględnieniu reakcji Cerkwi na antyklerykalne wystąpienia przedstawicieli nurtów socjalistycznych i radykalnych.

Każdy rozdział zakończony jest podsumowaniem zawierającym najważniejsze wnioski wypływające z przeprowadzonej analizy badawczej.

Ponieważ geneza poruszanych zagadnień niejednokrotnie odwołuje się do dalszej przeszłości historycznej, dla pełniejszego zrozumienia omawianych kwestii niezbędna okazała się analiza wielu procesów sięgających poza ramy czasowe wyznaczone w rozprawie. Dotyczy to wszystkich rozdziałów pracy.

Źródła

Autorka kładzie duży nacisk na źródłowy charakter pracy, dla której podstawowe informacje czerpie z zasobów archiwalnych. Opracowania historyczne współczesnych badaczy dotyczące tematu zostały zaprezentowane w odrębnym podrozdziale (*Stan badań i metodologia*). W rozważaniach tematycznych autorka opiera się na źródłach archiwalnych, szczególnie niemiecko-, ukraińsko- oraz polskojęzycznych, a także międzynarodowej oraz rodzimej literaturze fachowej. Najobszerniejsze kwerendy przeprowadzone zostały w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy miasta Lwowa (dalej: CDIAL), dostęp do którego był utrudniony w okresie istnienia Związku Radzieckiego, oraz Lwowskiej Bibliotece Naukowej Ukraińskiej Akademii Nauk im. W. Stefanyka (dalej: LNBUN). Zebrane w CDIAL materiały, głównie akta namiestnictwa lwowskiego, układają się dosyć wyraziście w kilka szerokich grup tematycznych, które autorka w dalszej pracy poddała dokładnej analizie badawczej:

1. Walka o język: dyskusje i konflikty wokół idei zastąpienia cyrylicy alfabetem łacińskim, dążenie do poszerzania wpływów języka Rusinów w szkołach i oficjalnej, urzędowej korespondencji, język ksiąg metrykalnych i prowadzona w tym kontekście „walka o dusze”.
2. Wpływ duchowieństwa na narodowe i polityczne życie ludu – zaangażowanie w wybory polityczne, stosunek do nurtu socjalistycznego i radykalnego, działalność duchowieństwa w stronnictwach politycznych (rusofilskim, moskwofilskim oraz ukrajinofilskim).
3. Tendencje rusofilskie – upowszechnianie nurtu rusofilskiego wśród ludności i duchowieństwa Galicji, ze szczególnym uwzględnieniem Łemkowszczyzny.
4. Symbole narodowe i religijne – walka o prawosławne krzyże i formę liturgii, oczyszczanej z naleciałości łacińskich.
5. Etyka – problem zwalczania alkoholizmu szerzącego się wśród ludności wiejskiej.

Proces uzupełniania i uszczegóławiania powyższych zagadnień kontynuowano w wiedeńskich archiwach Dworu i Państwa (Haus-Hof und Staatsarchiv, dalej: HHStA) oraz w Archiwum Administracji (Allgemeines Verwaltungsarchiv, dalej: AVA). Istotne dla tematu zasoby odnoszą się nie tylko do stanowiska wyższych władz państwowych w kwestii stosunków narodowościowych w Galicji, ale także do:

1. Nurtu rusofilskiego/moskwofilskiego w Galicji – analiza w kontekście zagrożenia bezpieczeństwa monarchii szczególnie na początku XX wieku i w przededniu I wojny światowej.
2. Oceny działalności hierarchów kościelnych przez Watykan.

3. Sprawy konwersji w Hniličkach i dymisji metropolity Josyfa Sembratowycza.

4. Reformy zakonu Bazylianów przez polskich jezuitów.

Najobszerniejsze zasoby Haus-Hof und Staatsarchiv odnoszą się do ostatnich lat przed wybuchem I wojny światowej, natomiast stosunkowa skromna baza źródłowa dotyczy kwestii ukraińskiej pod koniec XIX wieku. Część akt wiedeńskich, w szczególności zaś zasoby c.k. Ministerstwa Wyznań i Oświaty oraz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zostały w okresie międzywojennym przekazane Polsce i obecnie znajdują się w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD). Dzięki kwerendzie zasobów AGAD uzupełnione zostały niewielkie luki z zakresu powiązania Kościoła unickiego/religii z następującymi kwestiami:

1. Języka, oświaty i organizacji burs ruskich oraz czytelní.

2. Ofensywnej działalności władz krajowych w stosunku do nurtów radykalnych oraz rusofilizmu.

Podobne problemy pojawiają się także w zbiorach Archiwum Państwowego w Przemyśle (dalej: APP), z tym że ich zasięg został ograniczony przestrzennie do terytorium Przemyśkiego Biskupstwa Greckokatolickiego i w związku z tym posiada charakter lokalny. Główne zagadnienia dotyczą kwestii zwalczania sympatii prawosławnych i rusofilskich w diecezji, emigracji wiernych i duchownych do Ameryki Północnej oraz problematyki przeciwdziałania radykalnym tendencjom w społeczeństwie ruskim.

Najskromniejsze efekty przyniosła kwerenda w wiedeńskim Allgemeines Verwaltungsarchiv (dalej: AVA), w którym dominują akta traktujące o problemach finansowo-majątkowych parafii, statusów bractw i towarzystw cerkiewnych, spraw organizacyjnych klasztorów i innych wspólnot wyznaniowych. Największą zdobyczą postępowania badawczego w AVA były dokumenty dotyczące III procesu rusofilów w czasie I wojny światowej.

Chociaż zasoby dotyczące historii Cerkwi greckokatolickiej znajdują się także w innych archiwach, zebrane do pracy materiały źródłowe pozwalają na przeprowadzenie pogłębionej analizy podejmowanych zagadnień oraz sformułowanie rzetelnych i obiektywnych konkluzji wpływających z postępowania badawczego².

² W Sankt Petersburgu znajdują się dokumenty konsystorza archidiecezji połockiej, diecezji brzeskiej i łuckiej, zespoły metropolitów unickich, kancelarii oberprokuratora oraz kolegium greckokatolickiego, które jednak w większości uwzględniają kwestie związane z zaborem rosyjskim, i tylko w pewnym stopniu odnoszą się do spraw galicyjskich (w tym liczne dokumenty państwowe np. fond 821 Departamentu Spraw Duchownych Wyznań Obcych MSW). Należy podkreślić, że ze względu na zmianę

Należałoby także wspomnieć o istotnym źródle informacji – ówczesnej prasie będącej podstawowym elementem rozwijającej się własnie kultury masowej. Czasopiśmiennictwo w Galicji posiadało już w latach 70-ych i 80-ych XIX wieku dość mocną pozycję, drogę jednak do szerszych mas utorowało sobie dopiero na przełomie stuleci. Znaczenie prasy – jako źródła historycznego – staje się niezwykle istotne: ilustruje ona codzienne życie prostych ludzi, aktywność poszczególnych frakcji i nurtów polityczno-ideologicznych, liderów narodowych, w tym także licznych duchownych; odzwierciedla przekonania polityczne księży, metody ich pozakościelnej aktywności oraz ideologiczne rozwarstwienie duchowieństwa i jego zróżnicowany stosunek do procesów modernizacji³.

Tytuł:

Poprzez wprowadzenie terminu „Ojcowie narodu” autorka dąży do stworzenia „tytułu-hasła” mającego zaintrygować czytelnika oraz spełnić rolę kodu ułatwiającego rozpoznanie opracowania (podobna praktyka bywa stosowana w nauce anglosaskiej oraz coraz częściej także polskiej). Z treści książki wynikają oczywiście wszelkie niuanse dotyczące oceny, na ile rola duchowieństwa (tychże „ojców narodu”) w procesie nacjonalizacji była pozytywna i inspirująca, a na ile destabilizująca życie społeczne. Tytuł „Ojcowie narodu” nawiązuje do konkretnego cytatu z XIX-wiecznego pisma ruskiego⁴ i z tego powodu ujęty został w cudzysłów.

siedziby wspomniane archiwum było nieczynne, a zatem także niedostępne dla badaczy przez okres około dwóch lat (2005–2007). Zagadnienia Kościołów wschodnich uwzględniają również watykańskie zbiory Archivio della Sacra Congregazione per le Chiese Orientali i Archivio Segreto Vaticano.

³ Do najważniejszych polskojęzycznych politycznych organów prasowych ówczesnej Galicji należą: „Gazeta Narodowa” (podolacy), „Kurjer Lwowski” (ludowcy), „Czas” (stańczyzy), „Słowo Polskie” (galicyjska endecja), słowianofilskie „Słowianin”, „Gazeta Lwowska” (urzędowa), natomiast do ukraińskich: rusofilskie „Słowo” i „Hałyczanyn” oraz radykalne narodowe „Diło”, a także umiarkowany narodowo „Ruslan”. W postępowaniu badawczym uwzględniono pisma radykałów ukraińskich o wybitnie antyklerykalnym charakterze („Hliborob”) oraz pisma księdza Stanisława Stojałowskiego („Dzwon”, „Pszczółka”, „Wieniec”). Wiele informacji na temat działalności religijnej można czerpać z kościelnej lub związanej z kręgami kościelnymi prasy polskiej („Gazeta Kościelna”, „Przegląd Katolicki”, „Tygodnik Katolicki”, „Przegląd Powszechny”, „Głos Narodu”) i ukraińskiej („Nywa”, „Archijepyskopsky Wiedomosty”, „Cerkownyj Wostok”, „Gazeta Cerkowna”, „Sion”, „Myr”).

⁴ Na początku lat 60-ych duchowieństwo grekokatolickie publicznie deklarowało swój obowiązek aktywnego uczestniczenia w życiu wiernych: „Cóż to byliby z nas za ojcowie, gdybyśmy nie troszczyli się o ziemskie dobro naszych dzieci?” (ukr.), pyta jeden z księży. Księża zaczęli określać siebie „solą ziemi”, „światłem świata”, „ojcami narodu” oraz „najstarszymi i najsilniejszymi ojcami biednej Matki Rusi” (ukr.), „Słowo” 25.02.1861, nr 10, s. 47.

Terminologia:

W korespondencji urzędowej, publicystyce oraz w życiu publicznym do określenia społeczności ruskiej zamieszkującej terytorium monarchii Habsburgów aż do 1918 roku stosowano pojęcia „Ruthenen”, „ruthenisch” („Rusin”, „ruski”). Terminy „Ukrainer” („Ukrainiec”) zarezerwowano natomiast do nazewnictwa ludności ruskiej żyjącej w granicach Rosji⁵. Z tego względu autorka preferuje w swej pracy termin „Rusin”, „ruski”, który może wydawać się nieco archaiczny, ale jest za to pojęciem neutralnym i pozbawionym wartościowania ideologicznego⁶. Ponieważ współcześnie używany termin „Ukrainiec”, „ukraiński”, choć funkcjonował już w publicystyce i korespondencji końca XIX wieku, trafił do oficjalnego użycia dopiero po I wojnie światowej, decyzję dotyczącą terminologii można w tym wypadku uznać za uzasadnioną.

We współczesnej literaturze naukowej funkcjonuje skomplikowany system nazw odnoszących się do niemniej zawiłych zjawisk wpisanych w proces nacjonalizacji Rusinów galicyjskich, a zarazem związanych z ich sferą religijną. Ponieważ ruch narodowy Rusinów zdominowany został, jak już wyżej wspomniano, przez dwa opozycyjne nurty, z których jeden ukierunkowany został na prawosławną Wielką Ruś (rusofile), potem Rosję (moskwofile), a drugi dążył do stworzenia odrębnego narodu ukraińskiego (ukrainofile), autorka kładzie szczególny nacisk na „dwutorowość” rozwoju ruchu narodowego Rusinów galicyjskich. W tym przypadku najwięcej emocji budzi zapożyczony z publicystyki termin „moskalofilstwo” oraz jego ukraińska wersja „moskwofilstwo”, odnoszący się do określenia opcji uznającej Rusinów galicyjskich za część narodu rosyjskiego, a któremu przypisuje się często pejoratywne znaczenie. I chociaż z tego powodu niektórzy z historyków wolą zrezygnować z tego pojęcia, terminy „moskalofilstwo” i „moskwofilstwo” na dobrze zakorzeniły się w literaturze naukowej⁷. Terminy „rusofile”, „rusofilski” używane są

⁵ Pierwsze próby urzędowego zastąpienia terminu „Ruthenen” przez pojęcie „Ukrainer” pojawiły się w czasie I wojny światowej. Por.: CDIAL, 146/6/18g (104), *Pro wżywannja nazwy „Ukrajinci” zamiest „Ruteneci” w urjadowij korespondenciji. Rozporządżennja hołownoho komanduwannja armiji Hałyćkomu Namisnyku wid 3.09.1915*, s. 781–182; CDIAL, 146/6/120g, *Rozporządżennja ministra wnutrisznych spraw wid 16.08.1917*, s. 422.

⁶ Pojęcie *ruski* należy odróżnić od terminu *rusiński* stosowanego przez współczesnych separatystów karpatoruskich podkreślających odrębność i wspólnotę kulturową ludności zamieszkującej łuk Karpat od Łemkowszczyzny po Zakarpacie. Por.: J. Nowak, *Zaginiony świat? Nazywają ich Łemkami*, Kraków 2000.

⁷ Pojęcie „moskwofil” wprowadzone zostało przez ukraińskich narodowców (ukrainofilów) dążących do neutralizacji pejoratywnego znaczenia terminu „kacap”.

w niniejszej rozprawie dla określenia nurtu tradycjonalistów lojalnych w stosunku do Austro-Węgier, odwołujących się do tradycji Rusi Kijowskiej i Księstwa Halicko-Włodzimierskiego oraz literatury starocerkiwno-słowiańskiej, natomiast pojęcia „ukrainofile”, „ukrainofilski” opisują nurt narodowy ukierunkowany na stworzenie odrębnego narodu ukraińskiego. Takie ujęcie najpełniej oddaje dualistyczny proces nacjonalizacji Rusinów, zdominowany przez konkurencję dwóch nurtów ideologicznych⁸. W przypadku stronnictwa otwarcie deklarującego tożsamość rosyjską stosowany jest tu termin „moskwofile”, będący ukraińską, mniej pejoratywną w odbiorze wersją polskiego pojęcia „moskalofile”. Autorka zrezygnowała z określenia „starorusini”, które co prawda funkcjonowało w sposób naturalny w galicyjskiej przestrzeni publicznej od połowy XIX wieku w odniesieniu do ruskich frakcji konserwatywnych (głównie duchownych związanych z katedrą św. Jura), było jednak zbyt pojemne i niejednoznaczne oraz nie uwzględniało różnorodnych odcieni ideologicznych kryjących się w późniejszym okresie pod tym pojęciem.

Ponieważ poszczególne nurty w Galicji posiadały wiele odcieni ideologicznych, przechodziły one różnorodne etapy rozwoju, a granice między nimi bywały bardzo płynne. Dla uzyskania większej klarowności i uniknięcia uproszczeń, zagadnienie orientacji ideologicznych poruszone zostało dodatkowo w podrozdziale *Rusofilizm i ukrainofilizm – geneza i ewolucja*. Zbitka pojęciowa rusofilizm/moskwofilizm zastosowana została dla zasygnalizowania sytuacji, w której oba stronnictwa traktowane są jako jedna frakcja, szczególnie na początku XX wieku, bez uwzględniania różnic między nimi. Jest ona wyłącznie „terminem-narzędziem” ułatwiającym opis skomplikowanej rzeczywistości społecznej panującej wśród Rusinów Galicji i unaoczniającym wewnętrzną polaryzację obozu orientującego się na Rosję.

Używany w pracy termin „autonomia galicyjska” odnosi się do okresu uzyskania przez Galicję statusu kraju autonomicznego w 1867

Celem tego przedsięwzięcia było przełamanie barier psychologicznych w konsolidacji części „kacapów”, zwolenników Rosji, z ukrainofilami. Por.: J. Moklak, *Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997, s. 14–15; tenże, *Moskwofilstwo (moskalofilstwo i rusofilstwo. Uwagi o terminologii. W związku z artykułem Andrzeja Z. Zięby*, „Studia Historyczne” 2000, z. 4, s. 701–712.

⁸ Podobne rozwiązanie terminologiczne proponuje także znany badacz Cerkwi greckokatolickiej w XIX-wiecznej Galicji J.-P. Himka podkreślający, że użycie starej terminologii typu „Rusin”, „ruski” oraz „rusofil”–„ukrainofil” pozwala na łatwe rozróżnienie niuansów tożsamościowych oraz klarowniejsze śledzenie alternatywnych konstrukcji identyfikacji Rusinów. Por.: J.-P. Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*, Montreal&Kingstone-London-Ithaca 1999, s. 8.

roku, w którym dominująca pozycja przypadła Polakom. Od tej pory w Galicji funkcjonował Sejm Krajowy, istniało silne Koło Polskie w wiedeńskiej Radzie Państwa, polski język urzędowy oraz polskie szkolnictwo. Formalny status autonomii w formie kompromisu polsko-ukraińskiego uzyskała Galicja jednak dopiero w lutym 1914 roku. Ukraińcy mieli otrzymać jedną trzecią miejsc w sejmie galicyjskim oraz pełnoprawne przedstawicielstwo w komisjach sejmowych. Polscy politycy zobowiązali się także nie czynić przeszkód w założeniu we Lwowie uniwersytetu ukraińskiego. Jak wiadomo, na skutek wybuchu wojny postanowienia zawartego kompromisu nie zostały wprowadzone w życie. W związku z tym, że termin „autonomia galicyjska” jest mocno zakorzeniony w historiografii polskiej, autorka postanowiła wprowadzić go także do niniejszego opracowania.

Pojęcie „proces nacjonalizacji” jest w tym przypadku dalekie od wartościowania charakterystycznego dla tradycyjnego rozumienia tego terminu w języku polskim. Tu oznacza ono – podobnie jak w kręgu nauki anglosaskiej – proces unarodowienia, ruch narodowy, ruch narodowotwórczy⁹.

Termin „naród” stosowany jest tu w rozumieniu amerykańskiego antropologa społecznego Benedicta Andersona, definiującego „naród” jako „wyobrażoną wspólnotę polityczną, wyobrażoną jako nieuchronnie ograniczoną i suwerenną”¹⁰. „Wspólnota wyobrażona”, jak podkreśla Antonina Kłoskowska, „nie oznacza [...] bynajmniej fałszywej, wymyślonej wspólnoty, ale wspólność wymagającą pośrednictwa znaczeń i symboli wykraczających poza bezpośrednie kontakty ludzkie [...]”¹¹. Anderson rozpatruje kwestię genezy nacjonalizmu nie tylko w kontekście modernizacji, ale także uwzględnia wybrane aspekty współzależności zachodzących pomiędzy religią a nacjonalizmem. Z tego względu jego rozważania są niezwykle przydatne w opracowaniu podejmowanego tematu¹².

⁹ Termin „nacjonalizm” zakorzenił się w nauce polskiej po ukazaniu się w 1991 roku książki Ernesta Gellnera *Narody i nacjonalizm*. Jej autor skupił się na roli kultury i języka w procesie kreacji ruchu narodowego. Gellner podkreślał, że nacjonalizm to głównie zasada polityczna głosząca, że jednostki polityczne powinny pokrywać się z jednostkami narodowościowymi. Por.: E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991.

¹⁰ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków–Warszawa 1997, s. 19, cyt. za: O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 26.

¹¹ A. Kłoskowska, *Skąd i po co naród?*, „Znak” 1997, nr 3, s. 71–72. Przegląd i ocena teorii na temat narodu i nacjonalizmu por.: A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.

¹² Więcej na ten temat: *Stan badań i metodologia* (rozdział I). Ze względu na obszerność literatury przedmiotu nie sposób omówić wszystkich definicji „narodu”.

W rozprawie zamiennie używane są pojęcia Kościół unicki/Cerkiew unicka, Kościół greckokatolicki/Cerkiew greckokatolicka. Pierwszy termin nawiązuje do genezy Kościoła jako efektu unii zawartej między Stolicą Apostolską, a ruskimi biskupami prawosławnymi w Brześciu (1595/1596). Pojęcie „greckokatolicki” wprowadzone przez cesarzową Marię Teresę pragnącą podnieść status Cerkwi i uwolnić ją od pejoratywnego określenia „unicki” (1774), wskazuje na greckie pochodzenie obrządku.

Zapisy:

Cytowane w tekście obcojęzyczne fragmenty dokumentów zostały przetłumaczone przez autorkę na język polski. Na końcu cytatu, w nawiasie umieszczono informację na temat pierwotnego języka tekstu źródłowego, np. (niem.), (ukr.), (ros.), (ang.).

Do zapisu imion, nazwisk, nazw instytucji ukraińskich i rosyjskich oraz przypisów zastosowano zasadę fonetyczną, oddając oryginalne brzmienie. Różnice w zapisie ukraińskich tekstów/przypisów wynikają z braku istnienia w XIX wieku jednolitej redakcji języka ukraińskiego.

Skróty:

ABGK	–	Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego
AGAD	–	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AR	–	Administrative Registratur
APP	–	Archiwum Państwowe w Przemyślu
AVA	–	Allgemeines Verwaltungsarchiv w Wiedniu
HHStA	–	Haus-, Hof-,und Staatsarchiv w Wiedniu
CDIAL	–	Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy u m. Lwowi
LNBUAN	–	Lwiws’ka Naukowa Biblioteka Ukrajins’koj Akademiji Nauk im. W. Stefanyka
K.	–	karton
f.	–	fond
Sygn.	–	sygnatura
PA	–	Politisches Archiv

Łatwiejsze w tym przypadku może być dokonanie podstawowej klasyfikacji teorii na takie, które rozpatrują naród jako strukturę polityczną (tzw. naród polityczny) oraz takie, w których decydujący nacisk położony jest na wspólnotę kultury. Odminnym podejściem jest dzielenie nacjonalizmów na typ „nowoczesny” – zachodni oraz „zapóźniony” – wschodni, a także postrzeganie narodu w kategoriach etnicznych (teorie socjobiologiczne, primordialistyczne). Por.: O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperialism...*, op. cit., s. 26.

Podziękowania

Przed wszystkim autorka pragnie złożyć podziękowania i wyrazy wdzięczności profesorowi Janowi Koźbiałowi, kierownikowi Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego za wieloletnią współpracę, życzliwość oraz cenne uwagi nie tylko na temat podjęty w niniejszej pracy, ale także dotyczące problematyki ogólnohistorycznej. Profesor J. Koźbiał był pierwszą osobą, która podjęła się żmudnego zadania przeczytania i oceny pierwszej wersji kolejnych rozdziałów pracy.

Podziękowania należą się też dr. Andreasowi Lawatemu, dyrektorowi Nordostinstitut w Lüneburgu oraz profesorowi Ralphowi Schattkowskiemu z Uniwersytetów w Rostocku i Toruniu za wspólną pracę nad międzynarodowym projektem naukowym *Kirche und Nation 1848–1914*, który stał się istotnym impulsem do napisania niniejszej rozprawy.

Wyrazy wdzięczności należą się również władzom Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego za wspieranie dotychczasowej pracy naukowej autorki.

Szczególne podziękowania autorka pragnie złożyć Fundacji na rzecz Nauki Polskiej za trzymiesięczne stypendium na kwerendę we lwowskich archiwach i bibliotekach, dzięki czemu materiał zawarty w pracy stał się bardziej różnorodny, a jej napisanie o wiele łatwiejsze.

Wyrazy wdzięczności kierowane są do najbliższych: Rodzicom za atmosferę tolerancji i zrozumienia dla odmienności religijnych nie tylko członków ogniska domowego; córce Kseni za heroiczną wytrwałość z jaką zносиła duchową i fizyczną nieobecność mamy w trakcie pisania tej i innych rozpraw naukowych.

Wolfgangowi Huberowi – za bliskość oraz wsparcie w trudnych chwilach.